

Opole, dnia 27 lipca 2021 roku

Prof. dr hab. Wanda Musialik
Politechnika Opolska

Recenzja pracy doktorskiej

WISŁAWY BERTMAN pt. *Czasopisma ewangeliczne w Polsce po 1989 roku*
napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Ireny Sochy

w Instytucie Dziennikarstwa i Komunikacji Medialnej
Wydziału Nauk Społecznych
Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

Od końca lat 90.XX wśród autorów wzrasta zainteresowanie historią ewangelików w Polsce. Uwagę kierowano na występowanie przedstawicieli tej konfesji w dużych i małych ośrodkach miejskich (np. w Toruniu, Olsztynie¹ czy Mikołajkach, Suszcu²) lub ziemiach (np. Warmii i Mazurach czy Śląska³). Powstawały słowniki biograficzne wyróżniających się działaczy⁴ oraz ich aktywności w czasach dla Polski przełomowych⁵. Wymieniony krótki przegląd publikacji z ostatnich lat wskazuje, że przeszłość ewangelików przestaje już być „białą plamą” na mapie historiografii polskiej. Do zwiększonej popularności problematyki przyczyniły obchody 500 rocznicy Reformacji⁶. Eksploatowane są kolejne obszary z przeszłości tej grupy wyznaniowej. Zasadniczo stopniowo zawężana zostaje przestrzeń badawcza nie będąca przedmiotem naukowych analiz. Uboga dotąd pozostaje historiografia odnosząca się do form społecznego i publicznego, a także ekonomicznego zaangażowania członków społeczności

¹ Np. Erwin Kruk, *Ewangelicy w Olsztynie. Z dziejów parafii w latach 1772-2002*, Olsztyn 2002; *Ewangelicy w Toruniu (XVI-XX w.)*, red. Jarosław Kłaczek, Toruń 2011.

² Dominik Krysiak, *Ewangelicy w Mikołajkach. Dzieje parafii ewangelicko-augsburskiej w latach 1945-2007*, Dąbrówno 2010; Ludwik Mańdok, *Ewangelicy w Suszcu - od czasów Reformacji do dziś*, Pszczyna 2018.

³ *Ewangelicy na Warmii i Mazurach*, red. Erwin Kruk, Olsztyn 2001; *Cieszyńscy ewangelicy dla Niepodległej. Wybór tekstów źródłowych*, red. Jerzy Below, Magdalena Legendź, Bielsko-Biała 2018.

⁴ Jan Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI-XX wieku*, Bielsko-Biała 1998.

⁵ *Ewangelicy na Górnym Śląsku w ruchu oporu wobec hitleryzmu i stalinizmu (1939-1946)*, Katowice 2007; *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. Jarosław Kłaczek, Toruń 2009, Grzegorz Polak, *Ewangelicy w Niepodległej*, Warszawa 2018.

⁶ *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI-XX wieku*, red. Joachim Bahlcke, Waclaw Gojniczek, Ryszard Kaczmarek, Katowice 2018; *Reformacja protestancka 1517 roku. Spory o dziedzictwo*, Wrocław 2018.

ewangelickiej. Do takiej należy działalność edytorska w przestrzeni aktywności czasopiśmienniczej po okresie przełomu ustrojowego w Polsce w XX wieku. Recenzowana dysertacja należy do tego typu opracowań.

Rozwinięcie zagadnienia „Czasopisma ewangelickie w Polsce po 1989 roku” przedstawiono w dziesięciu rozdziałach problemowych. Część merytoryczną rozpoczęto we Wstępie, gdzie naszkicowano ideę protestantyzmu, która wpłynęła na aktywność członków wspólnoty wyznaniowej w zakresie edytorstwa. Omówiono tu dotychczasowy dorobek historiograficzny poświęcony działalności czasopiśmienniczej przedstawicieli tej konfesji. Większość z wymienionych tu monografii i artykułów dotyczy okresu sprzed 1989 r. Z tą wiedzą postawiono tezę, że *„Wysiłek społeczności ewangelickiej jest godny zbadania, gdyż na tle działalności innych protestanckich środowisk wyznaniowych stanowi zjawisko wyjątkowe zarówno pod względem rozmiarów ilościowych, dynamiki, zasięgu społecznego, a po części także ze względu na otwartość i współdziałanie z innymi środowiskami wyznaniowymi”* (s. 8). Chcąc przeprowadzić dowód tego twierdzenia Autorka postawiła sobie za zadanie *„zbadać i przedstawić współczesne polskie czasopiśmiennictwo ewangelickie, począwszy od roku 1989 aż po rok 2014...”* (s. 12). Chronologię okresu badawczego rozpoczyna rok przełomu ustrojowego w Polsce, a kończy rok zauważonego spadku aktywności publikacyjnej periodyków ewangelickich. Zadaniu temu służyć miało przedstawienie *„stanu ilościowego [czasopiśmiennictwa – W. M.], mapy wydawniczej oraz charakterystyki typologicznej, a także ukazanie jego funkcji społecznych oraz roli kulturotwórczej...”* (s. 13).

Cele szczegółowe sformułowano bardzo ambitnie. Wśród przyjętych zadań wymieniono dokonanie analizy zawartości (tematyki), zwłaszcza treści specyficznych, społecznych i kulturowych oraz funkcji współczesnych czasopism ewangelickich, a także wpływu historycznych tradycji luteranizmu w poszczególnych regionach Polski na dorobek wydawniczy ewangelików po roku 1989. Postanowiono zwrócić uwagę na twórców prasy luteranckiej, rolę wśród nich osób duchownych i świeckich. Przeprowadzona analiza miała pozwolić na wykazanie związku kultury ewangelickiej z kulturą lokalną danego regionu i z kulturą ogólnopolską oraz z współczesnymi trendami jej rozwoju: *„zjawisk globalizacji z jednej strony, a glocalizacji i odbudowywania kultury pamięci z drugiej”* (s. 17). Kolejnym obszarem prowadzonych analiz miało być ukazanie recepcji prasy ewangelickiej. Ponadto przewidywano wskazanie związków *„...pomiędzy współczesnym czasopiśmiennictwem ewangelickim a źródłami kultury, która go stworzyła i która znalazła swe odbicie na ich*

łamacz i w całej współczesnej działalności czasopiśmienniczej ewangelików augsburskich” (s. 24). Przewidywano także odtworzenie mapy geograficznego rozprzestrzenienia czasopiśmiennictwa ewangelickiego oraz rozpoznanie środowisk czytelniczych (s. 18).

Założone cele wymagały zastosowania zróżnicowanej metodologii. Skorzystano nie tylko z metod typowych dla badań prasoznawczych, tj. analizy zawartości czasopisma. Poza kwerendą w państwowych zasobach bibliotecznych przeprowadzono ją w bibliotekach tej konfesji. Starano się o dostęp do dokumentacji poszczególnych wydawnictw. Jednak nie zawsze podjęty wysiłek przynosił oczekiwany wynik co zostało zaznaczone w opracowaniu. Dlatego zgromadzone materiały rozszerzano przeprowadzając wywiady z osobami zaangażowanymi w funkcjonowanie poszczególnych tytułów prasowych (redaktorami, autorami tekstów). Rozesłano też listę pytań do niektórych ewangelickich instytucji kościelnych. Wyniki podjętych działań uzupełniono przeprowadzając w 40 parafiach telefoniczne badania ankietowe. Opracowując zebrany materiał źródłowy wykorzystano metody statystycznych i biometryczne (s. 21).

Podjęty temat przedstawiono 10 problemowych rozdziałach. W pierwszym z nich w trzech podrozdziałach zwięźle zarysowano dzieje protestantyzmu na ziemiach polskich od czasu powstania w XVI wieku do 1939 r. Wykazano występujące tam zróżnicowanie instytucjonalne, spowodowane odmiennymi warunkami panującymi w poszczególnych zaborach. Zwrócono uwagę na niemieckie korzenie pierwszych przedstawicieli tej konfesji, przejawy wrastania w kulturę polską, wpływu na ten proces nurtu religijnego jakim był pietyzm, zmieniający podejście do zewnętrznych przejawów religijnych poglądów. Omówienie tego zagadnienia posłużyło przedstawieniu historycznych uwarunkowań wpływających na ukształtowanie współczesnej geografii ewangelickich i luterskich instytucji, rozwijających praktykę wydawania czasopiśmiennictwa polskojęzycznego. Wymieniono nazwiska inicjatorów postania inicjatyw prasowych w XIX wieku. Zwrócono uwagę na odmienności występujące w poszczególnych zaborach, wynikających ze stosunku liczby wiernych polskojęzycznych do ewangelickiej grupy ludności, posługującej się językiem urzędowym określonego zaboru (s. 42). Przeprowadzona charakterystyka posłużyła przedstawieniu sytuacji protestantyzmu w okresie II RP, a potem w czasie wojny i PRL-u. Omawiając tą sytuację uwzględniano zakres działalności prasowej. Rozdział pozwolił ukazać korzenie współczesnej aktywności prasotwórczej środowisk ewangelickich. Problem został opracowany w oparciu o wcześniejsze opracowania porządkując ich informacje.

W kolejnym rozdziale ukazano środowisko kulturowe Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z okresu 1989-2014. Analizę rozpoczęto od prezentacji duchowości tej wspólnoty protestanckiej. Zwrócono uwagę na wykładnię „ksiąg wyznaniowych luteranizmu” kierującą się przede wszystkim zasadą nadrzędnego autorytetu „Pisma” nad autorytetem Kościoła i ksiąg wyznaniowych (s. 57). Stąd miał powstawać nakaz indywidualnej i wspólnotowej lektury Pisma św. Konsekwentne wdrożenie tej praktyki wpłynęło na rozwój świadomości wyznawców, wzrostu znaczenia osiąganego poziomu wykształcenia wyznawców. Wskazano, że przypisywana temu ranga wynika ze skierowanego do protestantów wymogu zajmowania „...aktywnej postawy wobec społecznej rzeczywistości, który stanowił [...] imperatyw do podejmowania różnorodnych działań na rzecz społeczności, Kościoła, a także państwa” (s. 58). Koncepcja ta stanowiła podstawę ukształtowania etosu pracy. Tłumacząc źródła takiej postawy zwrócono uwagę na przesłanie historycznych nurtów mistycznego nurtu pietyzmu i neopietyzmu oraz neoprotestantyzmu, a także współczesnej w polskiej luteranckiej duchowości pietystycznej i tradycyjnej (s. 60-61, 63). Podjęcie problemu nurtów ideowych występujących w protestantyzmie uzasadniono stwierdzeniem: „Różnorakie aspekty duchowości ewangelickiej znalazły swój wyraz w działalności prasowej, stanowiąc pomost pomiędzy przeszłością i tradycjami, a współczesną aktywnością Kościoła i całego środowiska luteranckiego” (s. 63). Dodatkowo wskazano na pewne terytorialne zróżnicowania występowania tych nurtów religijnych. Wskazanie tych odmienności stanowiło wprowadzenie do omówienia – podziału administracyjnego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na diecezje i wskazania regionów Polski z najbardziej rozwiniętym ruchem prowadzącym do funkcjonowania czasopism. Podano tu liczbę parafii wraz z liczebnością wspólnoty wiernych, a także formami prowadzonej działalności. W tym miejscu po raz pierwszy wymieniano tytuły wydawanych tam czasopism ewangelickich. Rozdział dopełniła część dotycząca obecności w mediach, wskazując na efekty współpracy Polskiej Rady Ekumenicznej z Komitetem ds. Radia i Telewizji umożliwiającej emisję programów luteranckich w Polskim Radiu, a następnie jego programach lokalnych, z czasem też podejmowania działań-komercyjnych. Ewangelicy skorzystali także z możliwości stwarzanych przez Internet (s. 86).

W Rozdziale III w układzie chronologicznym przedstawiono ogólną charakterystykę prasy ewangelickiej wydawanej w latach od 1989 do 2014. Założono tam przedstawienie „typologię prasy, dynamikę rozwoju, geografie prasy oraz zmiany i tendencje rozwojowe” (s. 87). Problem omówiono wyróżniając wśród nich czasopisma luteranckie ogólnokościelne o

zasięgu krajowym oraz wydawane lokalnie o charakterze regionalnym i sublokalnych. Na konkretnych przykładach przedstawiono dynamikę funkcjonowania poszczególnych tytułów też prasy, charakteryzując jej cechy typowe oraz zachodzące tam zmiany.

Zgromadzony materiał przedstawiono w sposób chronologiczny, omawiając kolejno rodzące się inicjatywy. Podano daty pojawienia się na rynku wydawniczym poszczególnych tytułów prasowych, wymieniono instytucje społeczne inicjujące powstawanie redakcji poszczególnych czasopism. Wskazano na inicjatywy Polskiego Towarzystwa Ewangelickiego, Unii Chrześcijańsko-Społecznej, Stowarzyszenia Księży i Katechetów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP, Mazurskiego Towarzystwa Ewangelickiego, Ośrodka Centrum Misji i Ewangelizacji w Dziegielowie, Katedry Teologii Ewangelickiej Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego, a także Ośrodka Wydawniczego Augustana w Bielsku-Białej, Wydawnictwa Św. Mateusza oraz Instytutu Matki Ewy, Diecezji Pomorsko-Wielkopolskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, Ewangelickiego Duszpasterstwa Wojskowego. Wymieniono związane z nimi tytuły czasopism i nazwiska ich twórców, redaktorów czasopism, a także podano skrócono historię ich funkcjonowania. Podobny typ informacji przedstawiono w stosunku do inicjatyw poprzedzających powstanie periodyków parafialnych. W tym przypadku Autorka scharakteryzowała również gatunki zamieszczonych tam tekstów dziennikarskich. Rozdział zamknięto socjologizującą próbą charakterystyki prezentowanej problematyki, prowadząc do określenia typów czasopism i zmian zachodzących w procesie edycji czasopism luterzańskich w latach 1989-2014.

Rozdział IV poświęcony został przedstawieniu twórców prasy ewangelickiej. Przyjęto tu perspektywę wydawców edytujących periodyki. W odrębnych podrozdziałach wyróżniono publikatorów tytułów o zasięgu ogólnopolskim (Zwiastun, Augustana, Warto), diecezjalnym (diecezji katowickiej, wrocławskiej, wielkopolsko-pomorskiej), a także z wybranych parafii (w Pszczynie, Cieszynie, Wiśle). Odrębny podrozdział przewidziano dla prezentacji kościelnych wydawców czasopism specjalistycznych, do których zaliczono grupy zawodowe (katechetów, wojskowych) oraz wydawców świeckich (Polskie Towarzystwo Ewangelickie, Mazurskie Towarzystwo Ewangelickie, Międzywyznaniowy Krąg „Myśli Protestanckiej”). Rozważania tego rozdziału kończy podrozdział charakteryzujący pod kątem socjologicznym redaktorów periodyków ewangelickich. Przywołane zostały tu informacje o czasopismach i wydawnictwach wcześniej już zamieszczonych na kartach dysertacji.

W rozdziałach od V do IX przeprowadzono analizę treści tytułów czasopism. Problem rozwinęto rozpoczynając od omówienia profilu tematycznego „Zwiastuna Ewangelicznego”. Charakterystykę periodyku przeprowadzono dzieląc czas jego funkcjonowania na okresy prowadzenia pisma przez różne redakcje. Zwracano uwagę na warunki wydawania pisma, a także cechy formalne, takie jak liczba stron, jakość papieru wykorzystanego do druku, szatę graficzną, rodzaje stałych rubryk pisma. Podobny podział treści zastosowano w rozdziałach poświęconych czasopismom ogólnokościelnym (Rozdział VI), diecezjalnym i parafialnym (rozdział VII), a także określonych jako „świeckie” (Rozdział VIII), oraz związanych z różnymi organizacjami i inicjatywami świeckimi luteran (Rozdział IX).

We wspomnianych rozdziałach obok aspektów formalnych, ukazano także merytoryczne strony publikacji zamieszczanych w 16 periodykach protestanckich. Z jednej strony Autorka zwróciła uwagę na występowanie w prasie ewangelickiej artykułów poświęconych problematyce międzynarodowej oraz prezentujących stanowisko redaktorów wobec rządowej polityki krajowej, zwłaszcza spraw edukacyjnych, a z drugiej strony wskazujące na kulturalne przejawy funkcjonowania ewangelików w społeczeństwie.

Podczas lektury wymienionych rozdziałów można przekonać się, że przy prezentacji poszczególnych tytułów prasowych najwięcej miejsca poświęcono przejawom twórczości literackiej. Nastąpiła tu rzeczowa egzemplifikacja sposobów szerzenia wartości kulturowych przez redakcję analizowanych pism. W tym miejscu odczuwa się pewien niedosyt przez brak uogólniającego omówienia treści artykułów z punktu widzenia problematyki merytorycznej preferowanej przez wyróżnione rodzaje czasopism ewangelickich. Nie wykorzystano też możliwości nawiązania do Rozdziału II, w którym omawiano historyczne kierunki rozwoju religijnej świadomości protestanckiej.

Ostatni Rozdział X dysertacji poświęcony został problemom dystrybucji pism w księgarniach i salonikach prasowych, ewolucji form kolportażu i promocji. Omówiono tu także dynamikę obecności czasopism w stacjonarnych bibliotekach oraz w Internecie.

Zakończenie dysertacji poświęcono przeprowadzeniu ocenie wysiłku edytorskiego środowiska ewangelickiego. Do jego określenia posłużono się porównaniem z podobną poziomem podobnej aktywności wydawców katolickich. Prezentacja metodologii zastosowanej oceny wykraczała poza zakres tematyczny pracy określony spisem treści dysertacji. Poza wartościowaniem poziomu aktywności środowisk ewangelickim, umieszczono tu w sposób syntetyczny informacje o poszczególnych tytułach czasopism

ewangelickich z wykazaniem trudności wynikającymi z przejścia do charakterystyki treści w e-wydaniach oraz ewolucji zakresu tematycznego treści zamieszczanych tam artykułów. Zwrócono uwagę na funkcje pełnione przez wymieniane czasopisma. W sposób szerszy, niż przy omawianiu poszczególnych tytułów prasowych, zwrócono uwagę na kwestie kształtowania świadomości religijnej wyznawców. Stwierdzenie, że „*niejednokrotnie rozmijała się ona [treść tytułów prasowych – W. M.] z oczekiwaniami i potrzebami czytelników*” (s. 397) nie znajduje uzasadnienie w treści wcześniejszych rozdziałów.

W Zakończeniu umieszczono też samoocenę poziomu osiągnięcia celów pracy, wyznaczonych we Wstępie. Wśród zrealizowanych zadań wymieniono charakterystykę dynamiki funkcjonowania czasopism luterzańskich w latach 189-2014, rozprzestrzeniania się ich wpływów oraz spełnianych przez nie funkcji społecznych i roli kulturotwórczej (s. 400).

Dysertację uzupełnia Bibliografia Czasopism Ewangelickich 1989-2014 zawierająca noty bibliograficzne 16 tytułów periodyków, związanych z Kościołem Ewangelicko-Augsburskim w RP. W sporządzeniu tego zestawienia wykorzystano katalogi Biblioteki Śląskiej w Katowicach. Następnie przedstawiono źródła niedrukowane informacji, które posłużyły do przygotowania dysertacji. Wymieniono tu 35 parafii w których przeprowadzono badania ankietowe, wywiady przeprowadzone z 11 osobami, należącymi do redakcji wspomnianych czasopism oraz korespondencję prowadzoną z 9 spośród z tych osób. Zaznaczono tu, że dokumentacja wspomnianych form pozyskiwania informacji znajduje się w posiadaniu autorki (s. 407 – 410).

W części poświęconej zestawieniu źródeł pochodzenia informacji wymieniono także Źródła drukowane i Źródła internetowe. W tej ostatniej grupie źródeł dane czerpano z zamieszczanych w Internecie tekstów statutów, a także z typowych dla Internetu form edycji treści, takich jak strony internetowe periodyków, kościołów ewangelickich, profili i grup facebookowych oraz stron ekumenicznych, luterzańskich księgarń internetowych, bibliotek. Informacje pozyskiwano także z blogów prowadzonych przez osoby związane z prasą ewangelicką oraz zamieszczanych na kanałach publikowanych na platformie YouTube.com. Wśród Opracowań wymieniono 230 tytułów artykułów, monografii zbiorowych i autorskich. W części końcowej pracy umieszczono alfabetyczne zestawienie 60 nazwisk redaktorów czasopism ewangelickich, w którym obok ich personaliów podano tytułu periodyków, które prowadzili (s. 433-435). Ostatnie strony pracy zajął spis wykresów i tabel oraz ilustracji, które

zamieszczono w obrębie poszczególnych rozdziałów. Całość opracowania zamyka Streszczenie.

Uwagi ogólne:

Przyjęto logiczny układ i zakres tematyczny poszczególnych rozdziałów.

W rozdziale I podczas omawiania dziejów protestantyzmu na ziemiach polskich błędnie zaliczono Śląsk do zaboru pruskiego. Wprawdzie 2/3 ziem nadodrzańskich znajdowały się w państwie pruskim, a 1/3 w cesarstwie austriackim, to ten podział obszaru nastąpił w wyniku wojen śląskich (1740-1763)⁷, a nie rozbiorów Polski (1772-1795).

Zastanawia wydzielenie podrozdziału w Rozdziale II poświęconego duchowości protestanckiej i jej wpływu na kulturę. Przedstawiono tam główne nurty religijne rozwijające się w obrębie wyznań protestanckich, ale nie przeprowadzono dowodu zakresu ich wpływu na kulturę. Z drugiej strony nie wykorzystano zamieszczonych tam informacji w kolejnych rozdziałach (VI-IX) poświęconych analizie treści poszczególnych tytułów czasopism ewangelickich wydawanych w latach 1989-2004. Nie wykorzystano możliwości zwrócenia uwagi na występowanie w tym czasie artykułów nawiązujących do nurtu pietystycznego. Zwrócenie uwagi na teksty przypominające o tym mistycznym nurcie w ewangelicyzmie umożliwiłoby wykazanie nawiązywania redakcji prezentowanych pism do tradycji protestanckiej.

Przedział czasowy prowadzonych badań określono na lata 1989-2004. Dlatego za błąd należy uznać używanie czasu teraźniejszego w redakcji tekst dysertacji. Występowanie tego uchybienia dostrzeżono we Wstępie (s. 7, 8, 15, 18 i nst.) jak i następnych rozdziałach (m.in. na s. 32,40, 54-55, 61-70 i in.). Na wykraczanie w rozważaniach poza przyjętą chronologię wskazuje także używanie określenia „obecnie” występującego w pracy około 90 razy. Znaczenie tego terminu wskazuje na prowadzenie rozważań dotyczących czasu współczesnego Autorce tekstu, a nie okresu historycznego, który został określony w tytule pracy.

Uwagi szczegółowe:

W części początkowej zastanawia brak wyjaśnienia znaczenia terminów używanych w pracy.

Wprawdzie we Wstępie w przypisie 47 wyjaśniono znaczenie terminy: „protestant”,

⁷ Zob. Gabriela. Wąs, *Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku*. W: *Historia Śląska*, red. Marek Czapliński, Wrocław 2007, s. 208-218.

„protestancki” (s. 16), a w Rozdziale I w przypisie 1 podobnie postąpiono z określeniem „ziemie polskie” (s. 29), zaś w przypisie 36 wy tłumaczenie znaczenie terminów „Mazury i Mazurzy” (s. 40), to nie zrobiono tego w innych przypadkach. Praktyki tej wymagały zwłaszcza te terminy, które mają odmienne znaczenie w różnych wyznaniach. Nie zrobiono tego w przypadku terminu „duchowość” użytego we Wstępie przy określeniu celów monografii (s. 17, 24), występującym w tytule oraz treści pierwszego podrozdziału II rozdziału (s. 57, 59, 60, 61, 63,64), a także przy analizie treści poszczególnych tytułów czasopism ewangelickich (m.in. s. 177-192). Termin „duchowość” wymagałby wytłumaczenia, gdyż używany jest nie tylko przez ewangelików, ale też przez katolików oraz wyznawców innych religii. Zgodnie z katolicką encykliką „Laborem exercens” nr 24 duchowość „...można zdefiniować jako w wystarczającym stopniu uświadomione, przeżywane związki z Bogiem i z woli Boga także z bytami stworzonymi”. Wprawdzie ks. Wojciech Misztal z Papieskiego Uniwersytetu im. Jana Pawła II za którym przytoczono ów cytat, twierdził że definicja ta odnosi się do wyznań chrześcijańskich⁸, zatem więc chyba też do protestantów. Nie wydaje mi się, że ewangelicy u źródła, których powstania leżała kontestacja pozycja papieża w Kościele powszechnym, przyjmowali interpretację terminu „duchowość” zgodnie z przekazem wspomnianej encykliki. Innymi terminami wymagającymi wyjaśnienia z uwagi na to, że nie często są używane poza środowiskiem protestanckim to „agendy” (użyty m.in. na s. 39, 80, 83, 102, 113, in.) i „postylle” (s. 15, 80, 129, 232, i in.). W kontekstach zastosowanych przez Autorkę owe pojęcia mogą być zrozumiane tylko przez środowisko ewangelickie, a mylące będą dla katolików czy osób obojętnych wyznaniowo.

Szkoda, że w podrozdziale 3 rozdziału II przeznaczonym do prezentacji współczesnego Kościoła Ewangelicko-Augsburski nie skorzystano z danych zamieszczonych w publikacji pt. „500 lat Reformacji w Polsce” (Warszawa 2017)⁹ przygotowanej przez współpracujących ze sobą autorów z Głównego Urzędu Statystycznego, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Z wykorzystaniem techniki wykresów przedstawiono tam różnorodność kościołów ewangelickich i okresu powstania luteran (s. 20), liczby wiernych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z podziałem na występowanie ich w różnych diecezjach oraz województwach w latach 1921, 1931, 1939 oraz 1955-2015 (s. 62, 64, 67).

⁸ ks. Wojciech Misztal, *Praca i duchowość*, „Studia Socialia Cracoviensia” [R.] 5, nr 1 (2013), s. 53.

⁹ Publikacja dostępna jest w internecie: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/500-lat-reformacji-w-polsce,6,1.html>

Korzystając z ustaleń tej publikacji i zamieszczonych tam wykresów można było w sposób przejrzysty przedstawić zmiany poziomy występowania wspólnot ewangelików w Polsce.

Cechą charakterystyczną rozdziału III pozostaje pominięcie w części treści przypisów dokumentujących pochodzenie podawanych informacji. Wprawdzie na stronach rozdziału występują tego typu odsyłacze, ale poświęcone zostały albo wskazaniu daty wydania pierwszego numeru pisma (przyt. 8, s. 88; 23, s. 94) albo dodatkowym informacjom z obszaru historii pisma (np. przyp. 10, s. 89; 14, 17, s. 92; 26, s. 96), czy danym biograficznym ich redaktorów (przyt. 15, s. 92; 19, 20 s. 93; 30, s. 100), nie zaś danym wykazującym skąd pochodzą przytaczane informacje. Bez przypisów pozostawiono np. informację na str. 89 o współpracy „Ruchu” z „Tygodnikiem Polskim”, powstania Wydawnictwa św. Mateusza, str. 91 wydawania periodyku „Diaspora”, „Warto”, czy „Gazety Ewangelickiej”. Najprawdopodobniej uzyskane zostały podczas wywiadów i przeprowadzonych badań ankietowych, które zostały wykazane w Bibliografii. To źródło przysparzają trudności w sporządzeniu opisu bibliograficznego, ale te problemy nie tłumaczą pomijania tych wskazań przy identyfikacji proveniencji informacji zamieszczonych w tekście rozdziału. Brak podania źródła występuje też w opisie przygotowanych przez Autorkę wykresów (np. s. 110, 114, 117, 161-163, 385). Wspomniane niedoskonałości przygotowania dysertacji to jej mankamenty metodyczne.

W Zakończeniu przeprowadzono ocenę wysiłku edytorskiego środowiska ewangelickiego na tle podobnej aktywności wydawców katolickich. Prezentacja metodologii zastosowanej oceny wykroczyła poza zakres tematyczny pracy określony planem dysertacji i opisem zamierzeń badawczych przedstawiony we Wstępie. W części końcowej dysertacji poza stwierdzeniami wartościującymi poziom aktywności prasowej środowisk ewangelickich, umieszczono zsyntetyzowane informacje o poszczególnych tytułach czasopism protestanckich z wykazaniem zakresu tematycznego treści artykułów, przyjętych do druku przez ich redakcje, a także trudności wynikające ze zmiany trybu wydawania i przechodzenia do edycji e-wydania prezentowanych czasopism. W sposób szerszy, niż przy omawianiu poszczególnych tytułów prasowych, zwrócono uwagę na kwestie kształtowania świadomości religijnej wyznawców.

Oceniając stopień osiągnięcia celów określonych we Wstępie Autorka uznała, że *„udało się je generalnie zrealizować, tak jak na to pozwoliły zachowane materiały”* (s. 400). Poczynione tu zastrzeżenia w zakresie nie do końca wypełnionych założeń pracy określonych we Wstępie, nie uwzględniono powodów pominięcia zadania wykazania związku kultury ewangelickiej z

kulturą lokalną danego regionu i z kulturą ogólnopolską oraz z współczesnymi trendami jej rozwoju takimi jak „zjawisk globalizacji z jednej strony, a glocalizacji i odbudowywania kultury pamięci z drugiej” (s. 17). Uchybienie to wynikało z przyjęcia przez Autorkę zbyt obszernego zakresu celów prowadzonych przez siebie badań naukowych.

Wymienione uwagi krytyczne nie podważają wartości poznawczej recenzowanej pracy.

Dlatego bez istotnych wątpliwości stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska WISŁAWY BERTMAN spełnia warunki określone w art. 13.1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65 poz. 595 z późn. zmianami)

i wnioskuję do Rady Naukowej Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Medialnej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach o dopuszczenie WISŁAWY BERTMAN do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

prof. dr hab. Wanda Musiałik